

Столяр М.Б. Проєкт «ЄАП» в особистісному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Європейські анитоталітарні практики» (26-27 червня 2020 р.). – Україна, Чернігів, 2020. С. 5–12.

Авторка має на меті зацентрувавши увагу на суто особистісному аспекті проєкту «Європейські анти тоталітарні практики» як моральний обов'язок перед моїми рідними, друзями і вчителями, які в часи жорстко обмеженої цензурою та самоцензурою свідомості давали взірці вільного, критичного мислення та подекуди ризикованої в ті часи порядності.

Ключові поняття: тоталітаризм, посттоталітаризм, критичне мислення, Європейські анитоталітарні практики.

С. 5

Столяр М.Б.

ПРОЄКТ «ЄАП» В ОСОБИСТІСНОМУ ВИМІРІ

Продовжити пленарне засідання хотілось би у дещо неформальному плані, зацентрувавши увагу на суто особистісному аспекті проєкту «Європейські анти тоталітарні практики». Я відчуваю це як моральний обов'язок перед моїми рідними, друзями і вчителями, які в часи жорстко обмеженої цензурою та само цензурою свідомості давали взірці вільного, критичного мислення та подекуди ризикованої в ті часи порядності.

Тема проєкту «Європейські антитоталітарні практики» стала продовженням моєї роботи над докторською дисертацією «Сміхова культура тоталітарного суспільства...». Якщо проходження цієї роботи через наукові інстанції (Інститут філософії НАН України імені Г.С. Сковороди, спеціалізована вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди) здійснювалося без проблем, то на рівні міністерства почали відбуватися якісь незрозумілі речі. Дмитро Табачник (міністр часів Януковича) *чотири рази* відсилав мою роботу на додаткову експертизу, хоча зазвичай відбувається одна, рідше – дві. Науковий аналіз тоталітаризму, посттоталітаризму та відповідних сміхових практик *чому* виявився «занадто актуальним», а відтак – небезпечним. І я сьогодні хочу щиро подякувати тим українським філософам, які у відповідь на вимогу «зарубати» роботу, відмовилися це зробити, ризикуючи своїм соціальним положенням.

Тоді, коли моя дисертація дуже довго проходила якісь невідомі мені кола пеклу, я знову згадала слова своєї мами – Галини Юріївни Кикець – першого в Західній Україні доктора наук: «Запам’ятай, з тих часів *нічого не змінилося*». Ці слова я почула від неї наприкінці у 1978 р., коли тільки поступила на

С. 6

філософський факультет Київського університету. Мама розповідала про політичні процеси та переслідування повоєнних років на факультеті, і коли я спробувала заперечити, що це все позаду, культ особи давно розвінчано, – вона сказала вже згадані слова.

Так вийшло, що проблема відвоювання простору особистісної свободи в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму, тема критики радянського ладу почали хвилювати мене ще з дитинства, не дивлячись на те, що батьки берегли дітей від ризиків поглиблення у відповідні дискурси.

Розпочалося все зі смерті мого дідуса, татового батька, який був головою колгоспу на Волині. Він керував колгоспом-мільйонером, де рівень життя був досить високий навіть з точки зору сучасних потреб людини. Та якою ціною цей рівень давався діду... Батьки у сімейних розмовах прямо звинувачували владу у передчасній смерті Дмитра Оксентійовича Столяра, тяжка хвороба якого розвилася на ґрунті постійних стресів. Я була ще зовсім мала, але добре запам’ятала історію про те, як він приховував поля цукрового буряка за заростями кукурудзи, яку було наказано саджати владою.

Який досвід я винесла з цієї та багатьох інших історій про свого діда? *Розумним керівникам загрошують в’язницею, в найкращому варіанті просто сварять, дають їм догани, постійно заважають працювати, псують нерви та відбирають здоров’я, а дурним керівникам, які виконують безглузді накази влади, – нічого, ніяких претензій.* Ще й на дошку пошани повісять. Ще не розуміючи того, я сформулювала тоді для себе одну з інваріантних закономірностей радянського ладу.

Підтверджував цю тезу трагічний досвід двох братів мого другого дідуса. Один з них – Володимир Олександрович Кикець, талановитий науковець,

викладач Київського політехнічного інституту був репресований у 1937 р. і помер у таборі. Другий, Ростислав Олександрович, взірцевий, як на мене, інтелектуал, хоча і не загинув, але все життя працював звичайним бухгалтером на пивзаводі в маленькому містечку, при тому що мав блискучу європейську освіту (закінчив Варшавський університет з економічної та богословської спеціальностей). «Якби дядя Ростик жив на Заході, – казала мама, – то він би був не менш, як кардиналом». *Отже, на Заході більше цінують освічених, розумних людей?*

Що ж до культурних рефлексій відносно тоталітарних практик, то першою, яку я зрозуміла саме в такому сенсі, був серіал «Сімнадцять миттєвостей весни» (вийшов у 1973 р.).

С. 7

Відповідна оптика була закладена в самому сценарії, де час від часу зачитувалися характеристики на того чи іншого члена НСДАП (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). Вразило те, що ці характеристики нічим не відрізнялися від радянських на члена КПРС. Під час спільного з батьками перегляду фільму, коли ми всі хвилювалися, чи повірить Мюллер виправданням Штірліца щодо відбитків його пальців на валізі радянської радистки, мама сказала татові: «*В нас би його нізащо не випустили...*». Ця фраза відрізнялася від усіх інших слів та речень, які я чула в дитинстві, якоюсь особливою енергетикою, яка не давала заховати її під завалами пам'яті. І це був мій перший досвід зустрічі з темою *подібності двох найстрашніших режимів ХХ ст. – фашизму та комунізму.*

Та усі застороги батьків якимось забулися, коли я поступила на філософський факультет Київського університету. Молодіжний оптимізм був сильнішим за обачливість, довіра до симпатичних та розумних людей витіснила пильність. Тим більш, що багато студентів на курсі були, на мій погляд, цілком адекватними, тобто «майже ліберальними». Коли комсорг спробував організувати засудження нашого однокурсника, який зустрічався із віруючою студенткою, *ніхто* його не підтримав, мовляв, *це особиста справа людини, з*

ким зустрічатися. І на цей раз якось обійшлося без поганих наслідків, що мене ще більше дезорієнтувало відносно реальної ситуації в суспільстві.

Рівень критичного дискурсу щодо радянської ідеології на факультеті був «достатній» як на наші, ще не зрілі, потреби. Професор В.О. Босенко, мав він це на меті чи ні, але захоплююче демонстрував, що між діалектикою та науковим комунізмом немає нічого спільного. «Озброєні діалектикою» ми навіть перемогли в численних дискусіях викладача з наукового комунізму, який через це відмовився вести в нас семінари (треба заради справедливості сказати, що він не доніс на нас «куди треба» – просто перестав ходити на пари). Професор Ю.В. Кушаков показав нам на прикладі історії філософії обмеженість моделі прогресу та продемонстрував альтернативні оптики відносно історичного процесу. Поважні професори філософії уникали посилатися на роботи Леніна – це не можна було не помітити. Якщо ж посилалися, то якось дуже мляво і лише на «Філософські зошити». Від них ми навчилися не ототожнювати свій світогляд і марксизм. «Як вважав Маркс», – говорили ми, частково відсторонюючись від

С. 8

його думок замість онтологізації поглядів класиків як єдиної, абсолютної реальності. Навіть окремі жарти налаштовували на критичне бачення марксизму. Один викладач розповів анекдот, щоб ми трохи відпочили від лекції, а потім зробив паузу і сказав: «А тепер повернемося до *наших баранів...* Карл Маркс та Фрідріх Енгельс...».

І раптом грянув грім, розразилася ідеологічна буря...

У Київський університет, коли ми вже були на випускному, п'ятому курсі, приїхала делегація зі США (1982 р.). Призначили час зустрічі. Бажаючих побачити «живих американців» було забагато, але попали у списки тільки відмінники та, звичайно, «найбільш свідомі», тобто члени КПРС. Мабуть, що молитва моєї матері тоді зберегла мене та мого майбутнього чоловіка. Тролейбус, в якому він добирався до університету, зламався. Мій друг запізнився, а я без нього не заходила у зал, чекала. Коли ж ми разом, захекані,

прибігли, – в залу вже не пускали – вона була вщент забита. На цій, історичній вже, зустрічі мій однокурсник Євген Литошенко запитав, *скільки наших солдат загинуло в Афганістані?*

Сьогодні студент послухає і скаже: і що ж такого він сказав? І ми тоді у більшості думали так само. Ну, запитав і запитав... Та все було занадто складно в контексті тодішніх геополітичних та ідеологічних змагань. В СРСР про цю війну не писали, не було інформації про кількість загиблих, їх привозили спеціальними літаками в запаєних цинкових домовинах і ховали майже таємно.

Цікаво те, що мій однокурсник *не був дисидентом*. Навпаки, – він був, якщо можна так висловитися, «занадто патріотом», тобто йому боліли усі недоліки країни, в якій він жив. Йому було образливо бачити, як зверхньо американці відносяться до радянської псевдо-демократії із її заздалегідь підготованими питаннями, що зачитуються з папірця спеціально виділеними для цього парткомом студентами. І Євген захотів *показати* їм, що «*і ми*» просуваємося дорогою демократії. Показав... Знову спрацювало *правило самознищення тоталітарного (неототалітарного) режиму*: він у першу чергу позбавляється своїх щирих та наївних прихильників.

Між іншим, приблизно у ті ж 80-і роки ходила серед студентів філософського факультету легенда, що професор Інституту філософії Сергій Борисович Кримський передрік падіння режиму через будівництво статуї Батьківщини-матері, мовляв гігантизм нових пам'ятників та проєктів свідчить про фінальну стадію існування СРСР. Усі розводили руками: не може бути, щоб так швидко. Такі силові структури, такий контроль....

Не можу не згадати подвиг своїх мужніх викладачок, які доклали усіх зусиль, щоб врятувати наш курс і, особливо, моїх подруг – *Наталію Філіппенко та Галину Орендарчук*, які були на зустрічі з американцями, а потім захищали в парткомі Литошенка. Його вони вже не могли врятувати, але їм відтепер «за неграмотну і непринципову політичну позицію» загрожувало відрахування з університету. Їх мужніми захисницями були кураторка нашого курсу *професорка Горак Анна Іванівна*, *завідувачка кафедри естетики професорка*

Левчук Лариса Тимофіївна та доцентка Яцук Тамара Іванівна. Вони знайшли єдину розумну у відповідному контексті стратегію і відвели загрозу відрахування від дівчат. Але для цього Наталці треба було переховуватися спочатку в лікарні, а потім у віддаленому селі Черкащини. Що ж до Галини (до речі, вона сьогодні бере участь у нашій конференції разом із своїм сином, який працює в Лондоні), то вона отримала таку жахливу характеристику наприкінці навчального року, що годі їй було думати про роботу за спеціальністю. Виручила моя мама: поговорила із знайомим завідувачем кафедри фінансово-економічного інституту міста Тернополя, і він з великої поваги до неї закрив очі на зміст характеристики (це був для нього також певний ризик). Через рік догану тишком-нишком зняли.

Г.Ю. Кикець (1928-1984)

С. 10

Та першим альтернативним досвідом свободи в межах вже організованого громадського філософського осередку були Алуштинські школи молодих філософів, що відбувалися упродовж *другої половини 80-х – початку 90-х рр.*

Організатору цих шкіл, Сергію Пролєєву, величезними зусиллями вдалося кожного року збирати найяскравіших, найглибших мислителів СРСР і організовувати свято вільної філософії для української філософської молоді. Там були незабутні лекції В.С. Горського, І.С. Кона, С.Б. Кримського, М.К. Мамардашвілі, М.В. Поповича, Е.Ю. Соловйова, М.З. Чавчавадзе та багатьох інших філософів. Кожного вечора учасники шкіл запрошувалися на кулуарні «посиденьки», центральною постаттю яких був хтось з видатних філософів. Це був безцінний та незабутній досвід, в якому кожний з учасників висвічував неповторні грані універсального філософського дискурсу, не обмеженого ніякими ідеологічними кордонами.

На цих світлинах ви можете бачити декого з учасників Алуштинських шкіл.

С.В. Пролєєв – організатор Алуштинських шкіл (Алушта, 1988 р.)

Світлина 3. Алуштинська школа молодих філософів, 1987 р.

Верхній ряд: В.А. Малахов, Леонід Солонько, М.К. Мамардашвілі.

Нижній ряд: Наталія Філіппенко, Марина Столяр, М.З. Чавчавадзе, випускник філос. факультету, ім'я якого я не пам'ятаю; І.Е. Бекешкіна, В.С. Горський.

Світлина 4. С.Б. Кримський спілкується з аспірантом М. Богуном (Алушта, 1988 р.)

Світлина 5. М.В. Попович з аспіранткою Н. Філіппенко (Алушта, 1987 р.)

Відтак тема тоталітаризму та антитоталітарних практик для мене впливає з особистого, вкрай не байдужого досвіду. Вона вбирає пам'ять про моїх рідних, друзів та педагогів, є виразом вдячності їм за те, що навіть у тих умовах вони вчили вільному, критичному мисленню, давали взірці мудрості, порядності та мужності, відстоювали простір власної та громадської свободи.

Та перш за все ця тема є зверненням до завтрашніх випускників університету. Дуже хочеться, щоб наша історія знову не з'їхала у стару колію, прикрашену новими гаслами, і щоб представники старшого покоління не мали підстави сказати своїм дітям: «Синку/доню, нажаль, нічого не змінилося з тих часів...»

А тепер я з великою приємністю передаю слово вже згаданому в моєму виступі Сергію Вікторовичу Пролеєву, завідувачу відділом філософії культури, етики та естетики Інституту філософії НАН України імені Г.С. Сковороди, доктору філософських наук, професору.